

«ПАСКАЛІВСЬКІ МЕДИТАЦІЇ» П'ЄРА БУРДЬЄ: ТРУДНОЩІ ПЕРЕКЛАДУ

С. Йосипенко, В. Кебуладзе (модератор), О. Панич, І. Славінська

У цьому числі «Філософської думки» публікуються матеріали семінару «Лабораторії наукового перекладу», який був присвячений обговоренню українського перекладу твору П'єра Бурдьє «Паскалівські медитації». Семінар відбувся 30 червня 2020 року в Інституті філософії НАН України ім. Г.С. Сковороди за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та видавництва «Темпора». Текст українського перекладу представив науковий редактор твору Сергій Йосипенко. У підготовці друкованої версії презентації тексту перекладу брала участь перекладачка твору Оксана Йосипенко. Експертами були Ірина Славінська та Олексій Панич. Модерував семінар Вахтанг Кебуладзе.

Оксана Йосипенко, Сергій Йосипенко: «Паскалівські медитації» (ПМ) — друга книга П'єра Бурдьє, яку ми перекладаємо. Перша книга¹ була своєрідним підсумком етнологічних досліджень Бурдьє і пропонувала цілком розроблену «теорію практики», українського словника якої ми дотримуємося і в цьому перекладі. Зберігаючи авторський стиль Бурдьє в цілому, текст ПМ відрізняється від тексту «Практичного глузду».

Ці відмінності зумовлені низкою обставин, починаючи з жанру, про який сигналізує сама назва. Тут можна, звичайно, говорити про медитації як літературний і філософський жанр, численні приклади якого ми маємо в історії філософії, однак це було б цілком у тому схоластичному стилі, що його критикує Бурдьє. Назва «Паскалівські медитації» аналогічна Гусерлевим «Картезіанським медитаціям»: так само, як і у випадку Гусерля, йдеться не про розмірковування про Паскаля чи його ідеї, а про виклад власної теорійної позиції з поміщенням її в систему координат, заданих великим оригінальним філософом. Водночас саме таке самопозиціювання надає творові характеру медитацій, хоча, звичайно, було б перебільшенням проводити прямі паралелі з духовними вправами античності чи, навіть, ранньої модерності. Наша стратегія роботи з цитатами Паскаля в тексті ПМ визначена роллю, яку вони там відіграють: вони дають Бурдьє змогу чіткіше чи образніше виразити певні думки, але ПМ не є ані коментарем

¹ Бурдьє, П. (2003). *Практичний глузд* (пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенко, А. Дондук). Київ: Український Центр духовної культури.

«Думок» Паскаля, ані розвитком їхніх головних тем. Цитати з «Думок» Паскаля в перекладі Анатолія Перепаді та Олега Хоми добре виконують ту саму роль, не впливаючи в цілому на переклад самого тексту ПМ, за винятком «знакових» місць, де ми цілком дотримуємося їхніх перекладацьких рішень, як у випадку з «напівтямущими».

Тематика, жанр і (що для нас тут є найцікавішим) стиль ПМ значною мірою визначені їхнім місцем у корпусі творів Бурдьє. Зазвичай його твори класифікують за предметами, яким ті присвячені: дослідження Алжиру, соціологія культури, соціологія політики тощо; поруч зазвичай помішують і твори з філософії, головним з яких чи навіть своєрідним філософським маніфестом Бурдьє вважають ПМ. З цим можна погодитись, але з двома застереженнями. По-перше, нечисленні тексти Бурдьє, які можна визначити як філософські, увійшли до ПМ, і в цьому сенсі у нього є лише один філософський твір. Але, по-друге, така класифікація може створити враження, що у нього окремо є твори, присвячені етнології чи соціології, а окремо — філософії; насправді це не зовсім так. Щонайменше всі великі чи програмові твори Бурдьє з етнології чи соціології тією чи тією мірою містять філософські екскурси, розвідки, сюжети, покликані проблематизувати чи прояснити якісь питання «методології» дослідження конкретних предметів. З цього погляду, ПМ є передусім спробою підсумувати та прояснити ці проблематизації та прояснення, або ж продемонструвати «теорію Бурдьє» не у практичному застосуванні, а як власне теорію. Таке завдання стає викликом для автора, і не лише тому, що його головною настановою завжди була відмова мислити свою теорію окремо від дослідницької практики. Тут варто завважити ще одну класифікації творів Бурдьє, на яку не часто звертають увагу. Твори Бурдьє на теми етнології чи соціології писались як наукові тексти, проте в нього є чимало публікацій письмових версій інтерв'ю та виступів на конференціях², де він зазвичай роз'яснює, що саме хотів сказати у наукових текстах. У цьому немає нічого оригінального, те саме можна сказати про багатьох філософів, соціологів, істориків, які стали популярними ще за життя, однак у випадку Бурдьє його письмові тексти зазвичай присвячені дослідженням конкретних предметів, а інтерв'ю чи виступи на конференціях — питанням теорії. Добрим прикладом тут можуть бути такі важливі книги, як «Choses dites» (1987; французькою буквально означає «Сказане») чи «Raisons pratiques» (1994). У цьому контексті ПМ є особливою книгою Бурдьє, бо це присвячена теорії книга, яку написано як науковий текст. Варто також нагадати, що сам Бурдьє досить радикально розмежував письмо і усне мовлення разом з вадами й перевагами кожного з них. Зокрема, у передмові до «Сказаного» він називає «письмовий дискурс дивним

² Такий характер має і недавно перекладена українською книга: Бурдьє, П., Вакан, Л. (2015). *Рефлексивна соціологія. Частина II: Чиказький воркшоп*. (пер. з англ. А. Рябчук). Київ: Медуза.

продуктом, що постає у чистій конфронтації того, хто пише, із тим, “що йому є сказати”³. Ця конфронтація дублюється також доволі традиційною конфронтацією автора з академічною спільнотою (яка, на відміну від доброзичливих слухачів, не схильна тлумачити неточності на користь Бурдьє) та його особливу увагою до рецепції своїх ідей, що загалом не могло не позначитися на стилі письма: Бурдьє намагається не просто викласти якісь думки, а одразу «пропрацювати» можливі сприйняття цих думок, наперед відгинаючи можливі непорозуміння і схиляючи читача до «правильного» розуміння. Це надає ПМ дещо парадоксального вигляду: працю, яку сам автор позиціонує як своєрідну критику схоластичного розуму, написано цілком у схоластичному стилі.

Складність стилю — увага до найдрібніших деталей викладу та їх можливого сприйняття, повтори та повернення, що обертаються великими складнопідрядними реченнями (які, своєю чергою, становлять виклик для перекладача: наскільки можна/потрібно розбивати їх, замінювати займенники іменниками тощо), — все це поєднується з особливостями словника. Бурдьє не створює власного словника для опису схоластичного світу, він намагається описувати його за допомогою виробленого самим цим світом словника, але вживаючи його по-своєму і намагаючись у такий спосіб зламати звичну логіку схоластичного дискурсу. Через це, наприклад, шукаючи відповідник до того чи того слова, важливо встановити, в якому розумінні — позитивному чи негативному — його вживає Бурдьє. Понад те, ПМ містять чимало латинізмів, які часто звучать для французького вуха органічніше, аніж для українського (але вжиток яких навіть для французької мови не завжди є звичним), а також численних «технічних» термінів, що мають потужне смислове навантаження, зокрема грецьких та латинських слів, вживаних без перекладу. Такі терміни Бурдьє часто створює сам, незвично використовуючи звичні слова, або акцентуючи їх значення за допомогою своєрідних тавтологій (як, наприклад, у випадках «діючого дієвця» або «думаючої думки»). Ця особливість стилю ПМ є ще більшим викликом для перекладача, змушуючи постійно обирати між звичним для українського мовця вжитком української мови (а іноді і здоровим глуздом, бо «діючий дієвець» або «думаюча думка» мають сенс лише в контексті думки автора) і буквальним перекладом, який порушуватиме цей вжиток задля точнішої передачі того, «що Бурдьє є сказати».

Олексій Панич: Загальне враження від винесеного на обговорення перекладу в мене дуже позитивне. Принаймні в жодному місці не виникає враження, що перекладачка і редактор не зрозуміли (чи не вповні зрозуміли) оригінал. Враховуючи кваліфікацію та попередні перекладацькі здобутки обох, це й не дивно.

³ Bourdieu, P. (1987). *Choses dites* (p. 7). Paris: Minuit.

Відповідно, загальне зауваження до перекладу в мене лише одне: у низці місць він, як мені здалося, надто буквально відтворює оригінал, вдаючись до таких синтаксичних і лексичних конструкцій, які є природними для французької, але не для української мови.

Наведу кілька прикладів.

1. «Не йдеться, тим більше, про дискредитацію чи осуд способу мислення, що його уможливорює схоластична диспозиція та який, будучи народженим тривалим історичним процесом колективного звільнення, є джерелом найрідкісніших завоювань людства».

Цю громіздку фразу, синтаксис якої майже в усіх деталях відтворює побудову *другої половини* ще набагато довшого речення оригіналу, точно треба перефразувати.

2. «...впливає на думку, уможливлену нею» — у цьому та низці схожих прикладів завдання читача можна істотно полегшити, просто помінявши порядок слів («впливає на уможливлену нею думку»).

Так само:

«...незалежно від того, чи йдеться про членів традиційних суспільств, що їх вивчає етнологія (яка, з огляду на брак об'єктивації свого схоластичного несвідомого, часто є менш вільною, ніж це здається і ніж вона сама про себе думає, від есенціалістських припущень Леві-Брюлевих посилянь на “первісну ментальність”), чи про тих, хто обіймає нижчі позиції у соціальному просторі». І тут зміна порядку слів у фрагменті, позначеному курсивом (менш вільною від есенціалістських припущень Леві-Брюлевих посилянь на “первісну ментальність”, ніж це здається і ніж вона сама про себе думає), могла б істотно полегшити сприйняття речення навіть якщо залишити без змін його загальний обсяг;

«або ж, ще простіше, коли він забуває, як нагадує Башляр, що «світ, в якому мислять, не є світом, в якому живуть»» — було б набагато природніше сказати те саме в іншій послідовності: «або ж, ще простіше, коли він забуває, що «світ, в якому мислять, не є світом, в якому живуть» (як про це нагадує Башляр)»

3. Вираз *la posture épistémique*, замість «епістемологічна позиція», можливо, краще відтворити як «епістемологічна постава» чи настанова.

4. Вираз *la condition scolastique* я б у жодному разі не перекладав як «схоластична умова» — бо це українське формулювання радше означає, що хтось комусь висуває зазначену умову. У множині можна було б сказати «схоластичні умови» (наприклад, як загальні умови, в яких розвивається мислення схоластичного типу), але *la condition scolastique* також можна перекласти і як «схоластичний стан» — так само, як назву відомої книги Ліотара «*La Condition postmoderne*», безумовно, слід перекладати як «Стан постмодерну», а не «Умова постмодерну». Те саме стосується і виразу *une condition sociale particulière*, який можна перекласти як «особливий суспільний стан» чи «особливі суспільні умови», але аж ніяк не «окрема соціальна умова».

5. Французьке *dans l'ordre de...* не слід перекладати буквально («є системним принципом помилки в порядку пізнання (чи науки), в порядку етики (чи права та політики) та в естетичному порядку»), бо цьому французькому ідіоматичному виразові відповідають українські «в царині» чи «в галузі». Жоден українець не скаже природним чином, що щось, «як результат втілення (а через це й забуття) примусів схоластичної умови, є системним принципом помилки в порядку пізнання...» тощо (курсив мій. — О.П.).

6. Вираз *raison raisonnable* я б, можливо, перекладав не як «раціональний розум», а як «розсудливий розум».

7. Якщо французьке *théorique* справді є сенс перекладати як «теорійне», а не «теоретичне», до такого перекладу щонайменше потрібне окреме пояснення.

8. Французьке *effets* у таких виразах, як *Les effets de la distorsion scolastique*, я б перекладав не як «ефект» (ще й в однині), а радше як «наслідки», бо українське «ефект» означає насамперед «сильне враження» та «ефектність», і лише другою чергою є синонімом для «результату» та «наслідку». Додатково слід зважити на значно ширший діапазон значень французького *effet* порівняно з українським «ефект», а також на те, що в українській мові у слові «ефект» не відчувається такого зв'язку з дією, як у французькій (*effet-faire*) та латинській (*effectus-facio*).

9. Приклад, зворотний до попереднього: у фразі *C'est dans les «choix» non faits de la pratique scientifique ordinaire* я б якраз свідомо замінив множину французького *choix* на однину, бо переклад «Саме у незроблених «виборах» звичайної наукової практики...», відповідно до узусу української мови, означає радше «вибори» як політичний процес, а не багаторазово зроблений вибір в процесі практики (ніхто не говорить українською «які вибори ти тут робиш?»). Тому кращим був би варіант «Саме у такому незробленому «виборі» в процесі звичайної наукової практики...».

10. Згадана Бурдьє, з посиланням на Дьюї, *théorie de la connaissance de spectateur* — це не «теорія пізнання глядача» (такий український вираз, що виник внаслідок знов-таки надто буквального перекладу, може означати хіба те, що хтось теоретизує з приводу того, як пізнає глядач або як пізнавати глядача), а «споглядальна теорія пізнання» — тобто класична для модерної доби пізнавальна настанова, яку Ентоні Флю, описуючи епістемологію Г'юма⁴, одного разу охрестив як «погляд на каузальність оком паралітика» (*a paralytic's view of causation*). Саме так — «споглядальна теорія пізнання» — я б і відтворював цей французький описовий вираз.

11. Французьке *spectacle*, в епістемологічному контексті, означає радше «видовище», ніж «виставу».

12. Вираз *il aille jusqu'au bout de son erreur par omission* в жодному разі не слід перекладати буквально («він йде до кінця своєї помилки замовчування»), бо

⁴ На думку Олексія Панича, прізвище цього британського філософа треба передавати українською як Х'юм. — Прим. ред.

українською це звучить вкрай неприродно. Але це легко перефразувати: наприклад, «він послідовно припускається неусвідомленої ним помилки...».

Як видно з цього переліку, істотніших зауважень до перекладу я не маю, а всі стилістичні вади перекладу неважко усунути під час редагування, якщо редактор послідовно звертатиме на них увагу та зважатиме на те, що цей переклад читатимуть здебільшого ті, хто не матиме під рукою, для порівняння та кращого розуміння, французького оригіналу.

Ірина Славінська: Для перекладів дуже важливою є наступність між перекладачами. Наприклад, якщо текст Бурдьє містить цитати з «Думок» Паскаля, доречно їх подавати у тому перекладі, що вже існує (хоча можна припустити потребу окремі речі уточнювати, якщо наявний переклад з якихось причин не є достатньо точним — це можна робити у відповідних примітках). Відтак увага перекладачів «Паскалівських медитацій» до перекладу Перепаді та Хоми «Думок» Паскаля є закономірною та дуже корисною для розвитку інтертекстуальних зв'язків між цими творами. До речі, цитування чи переказ наявних, раніше створених перекладів є доброю традицією в історії та практиці українського перекладу.

Дуже цікавою в проаналізованому фрагменті є робота з іншомовною термінологією. Перекладацьке рішення полягає в тому, аби не перекладати терміни іноземною мовою — відтак «skholè» чи «Aufklärung» та інші слова з англійської, німецької та інших мов у тексті подаються в оригіналі. Ця стратегія є логічною, оскільки є еквівалентною оригінальному текстові, де так само іншомовні слова не перекладено. До речі, такий підхід для французького нехудожнього (а часто й художнього) письма є традиційним. Так, навіть у сучасних романах (тим паче в наукових працях, призначених для освіченішої та термінологічно обізнанішої цільової аудиторії) принагідні цитати з англійської, латини чи інших мов не перекладають. Можливо, для широкої україномовної аудиторії така стратегія перекладу призведе до більшої складності прочитання тексту Бурдьє українською. Проте у фаховій спільноті, до якої, припускаю, більшою мірою спрямований цей переклад «Паскалівських медитацій», такий підхід не має викликати складнощів, оскільки в тексті використано загальновідомі терміни. Втім, під час редакторського опрацювання тексту варто повернутися до міркування про обрану перекладацьку стратегію та зважити її можливі переваги й недоліки — можливо, в окремих місцях доречним буде використання відповідних приміток.

Важливою в перекладі цього тексту є ретельніша робота з французькими сполучниками, прийменниками, вставними словами та іншими частинами мови, що вибудовують логічні зв'язки між окремими реченнями та абзацами. У французькій мові палітра таких службових слів дуже багата, і їх доречно використання вирізняє вправного автора чи промовця. В тексті українського перекладу є низка не дуже точно відтворених саме таких слів — і це порушує сприйняття понадфразової єдності тексту. Наприклад, стало

«cela dit», що на початку речення означає «проте», а чи додає новий відтінок до вже сказаного, щонайменше нюансує та доповнює попередні аргументи — отже, наявний у тексті переклад «це означає» не є найбільш відповідним, що відкриває простір для пошуку альтернативи. Можливо, є сенс додатково попрацювати зі сполучником «ог», який у тексті перекладено словом «проте», але «ог» має значення не так протиставлення, як наведення додаткового аргументу — цей сполучник радше посилює попередньо викладені аргументи, ніж протиставляє їх подальшим аргументам. Так само варто проглянути сполучники, що апелюють до часового виміру: наприклад, «tant que» апелює до часу в сенсі його певного тривання, тому переклад українським «доти, доки» (замість вжитого «коли») може бути більш плідним, оскільки також містить значення певного періоду, а також вводить у контекст умову, за якої певна дія може тривати в певному часі впродовж певного періоду.

*Оксана ЙОСИПЕНКО — доктор філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.
<http://orcid.org/0000-0002-3318-4788>*

*Сергій ЙОСИПЕНКО — доктор філософських наук, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.
<http://orcid.org/0000-0001-5928-6638>*

*Вахтанг КЕБУЛАДЗЕ (модератор) — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
<https://orcid.org/0000-0002-7976-3961>*

*Олексій ПАНИЧ — доктор філософських наук, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник НВО «Дух і літера».
<http://orcid.org/0000-0002-1561-8431>*

*Ірина СЛАВІНСЬКА — продюсерка Радіо Культура, журналістка, перекладачка.
<http://orcid.org/0000-0002-1561-8431>*